



УДК 7.11.14

© 2015

Л.Я. Новаковський,

*академік НААН,
доктор
економічних
наук*

*Національна академія
аграрних наук України*

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБЛИВО ЦІННИХ ЗЕМЕЛЬ*

Мета. Дослідити проблеми формування, використання та збереження особливо цінних земель.

Результати. Розглянуто проблеми формування, використання та охорони земель сільськогосподарського, природоохоронного й історико-культурного призначення. **Методи.** Аналіз, синтез, узагальнення. **Висновки.** Запропоновано запровадити економічні важелі охорони земель, ліквідувавши будь-які заборони щодо їх зайняття, а також вилучити із законів правові положення, які зумовлюють корупційні діяння.

Ключові слова: Земельний кодекс України, особливо цінні продуктивні землі, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення, економічні важелі охорони земель.

Відповідно до Основ законодавства про землю Союзу РСР і союзних республік у 1990 р. було запроваджено інститут особливо цінних продуктивних земель. У країні на той час вже були матеріали з бонітування ґрунтів, але грошової оцінки земель ще не проводилось.

Згідно із Земельним кодексом України (1992 р.) до особливо цінних було віднесено 8 груп ґрунтів, які, за матеріалами бонітування, мали найвищі середні бали природної родючості. Передусім це чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти, особливо цінні опідзолені, бурі гірсько-лісові, підзолисті ґрунти, торфовища середньоглибокі та глибокі, коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму та дернові ґрунти Закарпаття.

Особливо продуктивними вважалися землі сільськогосподарських науково-дослідних установ і навчальних закладів, а також дослідних полів цих установ і закладів. Зазначені ґрунти та землі не можна було вилучати для несільськогосподарських потреб. Це саме становило сільськогосподарських потреб. Це саме становило сільськогосподарських потреб. Це саме становило сільськогосподарських потреб.

* Стаття друкується в порядку обговорення.

історико-культурними об'єктами (заповідники, національні, дендрологічні та меморіальні парки, ботанічні сади; поховання та археологічні пам'ятки).

Площа особливо цінних продуктивних земель становила 14,9 млн га (36,7% усіх сільгоспугідь), зокрема орних — 14,2 млн га (44,8% загальної площі орних земель) (1996).

У Земельному кодексі України (2002 р.) ці дві групи земель (особливо цінні продуктивні землі, а також землі, зайняті природними та історико-культурними об'єктами) були об'єднані в одну групу — особливо цінні землі. Землі під природними об'єктами стали називатися землями природно-заповідного фонду, а зайняті історико-культурними об'єктами — землями історико-культурного призначення.

Упродовж 1991–2014 рр. склад особливо цінних земель майже не змінився. Уточнено назву торфовищ — середньоглибоких, глибоких та глибоких осушених. Вони стали називатися — торфовища з глибиною залягання торфу понад 1 м та осушені незалежно від глибини (див. порівняльну таблицю).

Лише у Земельному кодексі України (2002 р.)

було вилучено з переліку особливо цінних земель землі сільськогосподарських науково-дослідних установ і навчальних закладів, які не могли вилучатися для несільськогосподарських потреб. Як показала практика, це рішення не мало достатніх підстав, оскільки дослідні господарства науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів постійно є об'єктами посягань з боку бізнесових структур.

Щодо віднесення до особливо цінних земель, наданих у постійне користування науково-виробничому аграрному об'єднанню «Масандра» та підприємствам, що входять до його складу, то обґрунтованих підстав для цього не було. Адже підприємства цього об'єднання використовують у сільськогосподарському виробництві переважно коричневі ґрунти, які ще в 1990 р. було включено до особливо цінних. Дублювати законодавчі положення тут немає сенсу. Крім того, несільськогосподарські угіддя зазначених підприємств — господарські шляхи, зайняті під будівлями і дворами, чагарниками тощо, взагалі не можуть бути особливо цінними землями згідно з чинним законодавством.

Перелік об'єктів, для розміщення яких дозволялося вилучати особливо цінні землі, впродовж 1990–2004 рр. мав стійку тенденцію до розширення їх складу. У 1992 р. він містив лише 6 найменувань (лінії електропередачі, зв'язку, трубопроводи, нафтові і газові свердловини з їх експлуатаційними спорудами). Логічним на той час було законодавче положення про те, що, крім зазначених об'єктів, вилучення особливо цінних земель під інші об'єкти не допускалося. Жодних погоджень або дозволів тоді на таке вилучення, навіть з боку Верховної Ради чи Кабінету Міністрів України, законом не передбачалося. Звісно, що чинна норма закону стосовно відведення особливо цінних земель під несільськогосподарські потреби до 2002 р. переважно виконувалася.

З уведенням у дію 1 січня 2002 р. нового Земельного кодексу України до переліку потреб, для яких дозволено вилучати ділянки особливо цінних земель, додатково внесено: будівництво об'єктів загальнодержавного значення, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення.

Поняття «об'єкт загальнодержавного значення» є дуже широким за своїми видами і кількістю у різних галузях економіки. Житло,

соціально-культурні об'єкти можуть бути державними, комунальними, приватними. Надання цим 3-м видам об'єктів єдиного статусу з правом займати особливо цінні землі спричинило появу корупційних діянь у сфері відведення ділянок. Часто, не маючи можливості погодити з Верховною Радою України вилучення відповідних ділянок, окремі органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування допускали вирішення питань землевідведення за напрацьованими чиновниками схемами. Одна з найпоширеніших з них — це виведення окремих ділянок, які необхідно вилучити, зі складу особливо цінних земель. Для цього проводили ґрунтові обстеження частини земель, у межах яких були зазначені ділянки, для уточнення агроґрунтових відмінностей. Мотивували це тим, що суцільні ґрунтові обстеження в країні проводилися давно (ще в 1957–1961 рр.), а через деградацію ґрунтового покриву впродовж 50-річного періоду зміни цілком можливі. Таке припущення, як правило, підтверджували відповідними висновками, і ділянки вилучали зі статусу не як особливо цінних земель, а як звичайних. За погодженням щодо вилучення таких ділянок не потрібно було звертатися до Верховної Ради України, а плата за згадану «послугу» виправдовує кінцеву мету. На Південному узбережжі Криму за розміщення котеджів, дачних будинків та оздоровчих об'єктів порушення ґрунтового покриву зумовлювалося проведенням терасування схилів.

Крім того, в цей період проводилися і загальнодержавні акції зі скорочення площ особливо цінних земель та зміни їхньої структури. Зокрема, за наказом Держкомзему України від 06.10.2003 р. № 245, зареєстрованим Міністерством юстиції, площу особливо цінних сільськогосподарських угідь України зменшено з 14,9 до 11,95 млн га, або майже на 3 млн га, а площу орних земель — з 14,2 до 10,9 млн га, або на 3,3 млн га. У ґрунтовому покриві серед особливо цінних земель розрізняють ґрунти зі статусом загальнодержавних та регіональних, хоча закон цього не передбачав. До регіональних віднесено, зокрема, всі коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму (6 тис. га), особливо цінні землі Карпат (43,2 тис. га) та Закарпаття (63,6 тис. га). З огляду на це з'явилось трактування, що ґрунти регіонального значення можуть використовуватися без погодження їх вилучення з Верховною Радою України, а це ж — території курортного будівництва, спорудження оздоровчих

закладів та організації відпочинку населення.

Зайняття земель науково-дослідних полів і наукових установ, а також навчальних закладів під різні види будівництва оформлялося здебільшого через отримання фіктивних довідок в окремих керівників цих установ і закладів про те, що ділянки, які потрібно вилучити, не належать до земель науково-дослідних полів, хоч це і не відповідало дійсності.

За передачу в оренду особливо цінних земель, відведення їх для особистого селянського господарства, експертизу землевпорядних проектів щодо еколого-економічного обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь на цих землях сплачувалися чималі хабарі.

З внесенням до Земельного кодексу змін, якими передбачено дозвіл додаткового вилучення земельних ділянок особливо цінних земель для розміщення об'єктів, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, та в разі відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, ситуація кардинально змінилася. Сьогодні практично можна вилучити особливо цінні землі для різних потреб, оскільки перелік став неосязним. Зрозуміло, чому впродовж останніх 5-ти років (2011–2015 рр.) до Верховної Ради України не надходило клопотань про погодження вилучення земельних ділянок особливо цінних земель. Отже, статус зазначених земель докорінно змінився, а відтак — надалі немає сенсу мати у законодавстві такий інститут, як групи цінних ґрунтів земельних угідь. Тим більше, що за 25 років його існування жодного разу не проводилося картування цих земель. Вони не відображаються і не реєструються у державному земельному кадастрі.

Проведена у 1995 р. нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення, а також аналогічні оцінки земель у межах населених пунктів, що здійснювалися починаючи з 1995 р., та оцінка земель несільськогосподарського призначення (крім населених пунктів), започаткована у 1997 р., підтвердили, що рівень грошової оцінки сільгоспугідь і показники віднесення цих земель за бонітетом ґрунтів до особливо цінних є непропорційними між собою. Значні площі чорноземних ґрунтів, наприклад через деградацію та місця розташування і фактичний стан використання, мають меншу грошову оцінку, ніж землі з ґрунтами нижчої природної родючості. Це стосується й інших груп ґрунтів. Отже, ранжування загалом груп ґрунтів

за показниками рівня природної родючості і рівня їх нормативної грошової оцінки не завжди порівнянні. Вони априорі не можуть бути всі особливо цінними.

Коефіцієнти, що враховують цінність земель природно-заповідного фонду, оздоровчого та рекреаційного, а також історико-культурного призначення мають співвідношення між собою в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь як 2:3,6:2,3 (зокрема на Південному узбережжі — 3:7,6:2,3); у Дніпропетровській області — 0,3:0,6:0,7; Одеській — 0,6:1,2:0,4; Львівській — 0,6:1,4:3,1. У 18 областях середній коефіцієнт цінності земель оздоровчого та рекреаційного призначення вищий, ніж земель історико-культурного призначення. Однак, за законом, землі оздоровчого та рекреаційного призначення не належать до особливо цінних взагалі.

Як тоді в подальшому вирішувати питання збереження перелічених угідь? Ґрунти, що є найбільш продуктивними, земельні ділянки науково-дослідних установ і навчальних закладів, які, за матеріалами зонування, потребують особливої охорони, збереження і відтворення, а також землі лісгосподарського призначення, для функціонування яких земля є головним засобом сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, мають бути захищені від необґрунтованого вилучення під впливом економічних чинників. Такими чинниками є втрати сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, що визначаються відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279 «Про розміри та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва». Крім нормативів втрат, враховуються бали бонітету сільськогосподарських угідь по кожній області, коефіцієнти інтенсивності використання угідь та продуктивності лісових угідь за типами лісорослинних умов.

Нормативи втрат мають базуватися на матеріалах нормативної грошової оцінки сільгоспугідь та лісових площ. Якщо нині норматив втрат орних земель у розрахунку на 1 га коливається від 65,9 тис. грн у Луганській області до 139,9 тис. грн у Чернівецькій, а нормативна оцінка ріллі зазначених областей становить відповідно 17,7 і 22,7 тис. грн/га, то буде виправдано мати цей норматив у 8–10-кратному розмірі вищим за розмір середньої нормативної оцінки земель кожної області.

Порівняльна таблиця складу особливо цінних земель та переліку об'єктів, для розміщення яких ці землі можуть вилучатися

Земельний кодекс України у редакції Закону № 2196 від 13.03.1992 р.	Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768—III	Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768—III (зі змінами і доповненнями станом на 01.02.2015 р.)
<p>Ст. 33.</p> <p>Чорноземи нееродовані несолонцюваті суглинкові на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти і чорноземні незасолені опідзолені ґрунти; бурі прсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньоглибокі ґрунти; підзолисто-дернові суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття;</p> <p>торфовища середньоглибокі і глибокі та глибокі осушені;</p> <p>землі сільськогосподарських науково-дослідних установ і навчальних закладів для несільськогосподарських потреб;</p> <p>землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів;</p> <p>землі заповідників, національних, дендрологічних та меморіальних парків, ботанічних садів;</p> <p>землі поховань та археологічних пам'яток</p> <p>Вилучення зазначених земель не допускається, крім випадків надання їх для будівництва:</p>	<p>Об'єкти цінні землі</p> <p>Ст. 150</p> <p>Чорноземи нееродовані несолонцюваті суглинкові на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти; буроземні глибокі і середньоглибокі ґрунти; підзолисто-дернові суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття;</p> <p>торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра та осушені незалежно від глибини;</p> <p>землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та його підприємствам;</p> <p>землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;</p> <p>землі історико-культурного призначення;</p> <p>землі природно-заповідного фонду;</p> <p>землі історико-культурного призначення</p> <p>Вилучення зазначених земель не допускається, за винятком випадків будівництва об'єктів ... , якщо питання про вилучення погоджується з Верховною Радою України</p>	<p>Ст. 150</p> <p>Чорноземи нееродовані несолонцюваті суглинкові на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти і чорноземні опідзолені на лесах та глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньоглибокі ґрунти; підзолисто-дернові суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття;</p> <p>торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра та осушені незалежно від глибини;</p> <p>землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та його підприємствам;</p> <p>землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;</p> <p>землі історико-культурного призначення;</p> <p>Припинення права постійного користування земельними ділянками державної і комунальної власності та вилучення зазначених земель здійснюється за погодженням з Верховною Радою України</p>

Перелік об'єктів, для розміщення яких дозволено вилучення особливо цінних земель

<p>Ст. 33 Для будівництва: шляхів, ліній електропередачі та зв'язку; трубопроводів;</p>	<p>Ст. 150 Для будівництва: об'єктів загальнодержавного значення; доріг, ліній електропередачі та зв'язку; трубопроводів;</p>	<p>Ст. 20. Для розміщення об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення;</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією;</p>	<p>об'єктів, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією;</p>	<p>об'єктів, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією;</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>у разі відчуження земельних ділянок для суспільних потреб (забезпечення національної безпеки і оборони; будівництво, капітальний ремонт, реконструкція та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної інфраструктури доріг, мостів, естакад, нафто-, газо- та водопроводів, ліній електропередачі, зв'язку, аеропортів, морських портів, нафтових і газових терміналів, електростанцій та об'єктів, необхідних для їх експлуатації; розміщення іноземних дипломатичних представництв та консульських установ, представництв міжнародних організацій в Україні згідно з міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; розміщення та обслуговування об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин; будівництво захисних підземних споруд;</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>
<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>	<p>нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією</p>

Щодо земель природно-заповідного фонду та історико-культурного призначення, то економічний механізм захисту цих площ від необґрунтованого вилучення так само цілком може базуватися на матеріалах нормативної грошової оцінки сільськогосподарських і лісогосподарських земель. Повною мірою охорона природних комплексів та об'єктів природно-заповідного фонду вирішується Законом України «Про природно-заповідний фонд» (ВВР, 1992, № 34, ст. 52). Режим території та об'єктів природно-заповідного фонду передбачає, зокрема, заборону будь-якої господарської діяльності, що суперечить цільовому призначенню: для природних заповідників (ст. 16), біосферних заповідників (ст. 18), національних природних парків (ст. 21), регіональних ландшафтних парків (ст. 24), заказників (ст. 26), пам'яток природи (ст. 28), ботанічних садів (ст. 32), дендрологічних парків (ст. 34), зоологічних парків (ст. 36). Названі статті цього закону містять перелік норм охорони, які є настільки докладними, що з ними положення Земельного кодексу України (статті 43–46) не можна порівнювати.

Охорона земель історико-культурного призначення досить урегульована нормами Закону України «Про охорону культурної спадщини» (ВВР, 2000, № 39, ст. 333). Цьому присвячено окремий розділ закону — розділ V «Забезпечення охорони пам'яток» (статті 22–30). У ньому викладено вимоги щодо заборони знесення, зміни, заміни та переміщення пам'яток, укладення охоронних договорів; утримання та використання пам'яток; надання об'єктів у користування, консервації, реставрації, реабілітації та ремонту; заборони діяльності, яка створює загрозу пам'яткам.

Разом з правовими нормами глави 10 «Землі історико-культурного призначення» Земельного кодексу України положення згаданого закону цілком достатні для регулювання режиму функціонування територій, що перебувають під особливою охороною, та їх захисту, до яких належать землі історико-культурного призначення. З ухваленням Закону України «Про порядок використання земель історико-культурного призначення», розроблення якого передбачено статтею 54 Кодексу, право врегулювання землекористування зазначеної категорії земель буде завершено.

Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної

екологічної мережі України на 2000–2015 роки» (ВВР, 2000, № 47, ст. 405) передбачено провести оптимізацію площ сільськогосподарських угідь зі зменшенням ступеня їх розораності, удосконалити структуру земель сільськогосподарського призначення та здійснити їх збагачення природними компонентами, впровадити ґрунтозахисні системи землеробства, обмежити руйнівне інтенсивне використання екологічно уразливих земель тощо.

Формування екологічної мережі зумовлює зміни структури земельного фонду через віднесення частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням різноманіття природних ландшафтів.

Слід також мати на увазі, що земельне законодавство країн Європейського Союзу не містить правових норм щодо формування особливо цінних груп ґрунтів.

Земельним кодексом Російської Федерації [5] землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення об'єднані в одну главу 17 «Землі територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною» (ст. 94–100). У складі територій, що перебувають під особливою охороною, особливо цінними визано землі, в межах яких є природні об'єкти та об'єкти культурної спадщини, що становлять особливу наукову, історико-культурну цінність (типові або рідкісні ландшафти, культурні ландшафти, угруповання рослинних і тваринних організмів, рідкісні геологічні утворення, ділянки наукових досліджень тощо). Ґрупи ґрунтів або території, що перебувають під особливою охороною, загалом до особливо цінних земель не належать.

Земельні кодекси Республіки Казахстан та Республіки Білорусь взагалі не містять інститутів особливо цінних земель.

Земельним кодексом України (глави 8–10) та законами «Про природно-заповідний фонд», «Про курорти», «Про охорону культурної спадщини» питання заборони нецільового використання земель природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного призначення, їх охорони та збереження є досить врегульованими.

З огляду на це можна вважати запропоноване в законопроекті про подолання корупції у земельній сфері вилучення із законодавства положень про особливо цінні землі обґрунтованим і своєчасним.

Бібліографія

1. Волков С.Н. Экономический механизм регулирования использования земель сельскохозяйственного назначения в США/С.Н. Волков//Землеустройство, кадастр и мониторинг. — 2012. — № 6. — С. 32–41.
2. Голякова Ю.Е. Обоснование идентификационных признаков объектов и земель историко-культурного назначения/Ю.Е. Голякова//Интерэкспо ГЕО-Сибирь. — 2012. — № 1. — С. 52–56.
3. Євсюкова Т.О. Охорона особливо цінних земель: досвід зарубіжних країн/Т.О. Євсюкова//Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. — 2013. — № 3. — С. 19–26.
4. Земельне законодавство України: збірник нормативних актів судової та арбітражної (господарської) практики: у 2 кн. — К.: Урожай, 2002. — 688 с.
5. Земельный кодекс Российской Федерации. — М.: Проспект, 2008. — 112 с.
6. Лойко П.Ф. Землепользование: Россия, мир (взгляд в будущее)/П.Ф. Лойко. — М.: Гос. ун-т по землеустройству, 2009. — Кн. 1. — 332 с.
7. Новаковська І.О. Основи економіки землекористування/І.О. Новаковська. — К.: ВЦ «Просвіта», 2013. — 224 с.
8. Новаковський Л.Я. Соціально-економічні проблеми сучасного землекористування/Л.Я. Новаковський, М.А. Олещенко. — К.: Урожай, 2009. — 276 с.
9. Перович Л.М. Оцінка нерухомості: навч. посіб./Л.М. Перович, Ю.П. Губар. — Львів: Львівська політехніка, 2010. — 296 с.
10. Про затвердження переліку особливо цінних груп ґрунтів: Наказ Держкомзему//Офіц. вісн. України. — 2003. — № 50.

Надійшла 18.02.2015.